

Muren van Angst

AUTEUR Roos Pijpers & Henk van Houtum

FOTOGRAFIE Esther Hertog

Hoe kunnen we angst begrijpen? Waar komt het vandaan? Wanneer is angst functioneel en wanneer is het bedreigend? En hoe kan de psychoanalyse ons helpen om deze vragen te beantwoorden?

Het woord angst komt van het Latijnse 'angustia', letterlijk vertaald: benauwdheid. Maar de betekenis van angustia is dubbelzinnig. Enerzijds verwijst het naar een gevoel van onrust, de Engelse vertaling 'anxiety' dekt deze lading goed. Anderzijds heeft het begrip een zeer ruimtelijke betekenis: benauwdheid gaat immers over engte, over dat iets of iemand te dichtbij komt. Het overweldigt je, grijpt je bij de keel en het laat je geen ruimte meer. Over deze dubbelzinnigheid gaat dit artikel.

Drempelvrees

Het bijzondere van angst is dat het een precaire balans in zich draagt. Er is een zekere mate van vrees nodig om jezelf te ontwikkelen. Vrees voor het betreden van een buitenwereld, weg van een tot dan toe bekende 'binnenwereld'. Dit behoedt je voor het nemen van al te risicovolle stappen, het maakt een overgang geleidelijk. Een zekere mate van drempelvrees is functioneel.

Illustratief is dat de ontwikkelingspsychologie (een deelgebied van de psychologie dat verwant is aan de psychoanalyse) volwassenwording uitlegt in termen van ruimte, van fysieke en sociale afstand en nabijheid. Als opgroeiend kind ontworstel je je langzaam maar zeker aan de beschermende vleugels van je ouders. Je verkent en ontdekt het huis, de buurt en de stad waar je woont. Als puber verlang je enerzijds naar de onbegrensde mogelijkheden die je voor je ziet, maar je bent ook bang voor het onbekende, want anderzijds verlang je naar de zekerheid en veiligheid van je vertrouwde omgeving. Het is dit samenspel van angst en durf dat maakt dat onze actieradius op een zeker moment groter of kleiner is. Eenmaal volwassen ontlenen we onze psychosociale identiteit onder meer aan onze vermeende zelf verworven onafhankelijkheid.

Over de vraag hoe volledig de persoonlijkheid van een mens bij de geboorte is, bestaat tussen de verschillende scholen van de psychoanalyse geen overeenstemming. Het idee dat ons eigen 'zelf' mede is geïnspireerd op de meningen van anderen en door wat anderen doen en laten wordt wel breed gedragen. Aan anderen kunnen we ons spiegelen en bevestiging zoeken en vinden over hoe we er uit zien, wat we aan doen, en hoe we ons gedragen in een bepaalde ruimtelijke setting.

Ideeën uit de psychoanalyse hebben ook hun weg gevonden naar de sociologie en de sociale geografie. Dat heeft verrassende inzichten opgeleverd over de vorming van leefgemeenschappen en de grenzen en sociale identiteiten van die gemeenschappen. Volgens socioloog Richard Sennett, die zich baseerde op de psychoanalyticus Erikson, is de fase waarin angst voor het onbekende ruimtelijke vormen aanneemt cruciaal: in het land van onbegrensde mogelijkheden voelen veel pubers zich verloren en onzeker over hun gebrek aan ervaring. Ze zijn klaar om aan een maatschappelijk leven te beginnen en toe aan een liefdesrelatie, maar ze zijn nog onbekend met tegenvallers op die gebieden: de ideale studie of baan bestaat niet, en zelfs een wederzijdse liefde goed houden gaat niet vanzelf. Om met dit gebrek (aan ervaring) om te kunnen gaan keren veel pubers in zichzelf. Ze krijgen doorgaans te horen dat je alleen door het voltooien van de studie een waardevol en volwaardig lid van de samenleving wordt en dat alleen de pure, onproblematische liefde de ware is. Door de voortdurende herhaling van deze maatschappelijke constructies, gevoed door wat vrienden, ouders en leraren vertellen, creëren pubers een 'pure' versie van het Zelf. Binnen dit extreem verinnerlijkte zelfbeeld is maar tot op zekere hoogte plaats voor anderen. Het gevolg is dat de meeste studies gewoon worden afgemaakt, ook al is het niet de juiste keuze. En dat veel relaties van pubers en vroege twintigers worden verbroken omdat de partner niet voldoet aan het zelf geprojecteerde ideaalbeeld. Dit is, volgens Sennett, in een notendop de achtergrond van het ontstaan van zichzelf beschermende, en anderen uitsluitende, stedelijke

gemeenschappen. Onze in de puberteit geconstrueerde ideale zelfbeelden zijn ook werkzaam in onze volwassen relaties tot anderen. In en door alledaagse contacten ontstaat er een ideaalbeeld, Sennett noemt het de 'mythe van de gemeenschap': wij voelen dat we bij elkaar horen, anderen zijn buitenstaanders. De drempelvrees voor de buitenwereld maakt dat de binnenwereld als een comfortzone wordt uitgelegd.

het opwerpen van een grens. Er wordt een halt ingeroepen door de versteviging van de grenzen van het Zelf of het Wij. Een grens moet daarom begrepen worden als een afstandscreatie, een grens wil tot uitdrukking brengen: houdt afstand, tot hier en niet verder. Het is deze angst om te worden overweldigd door vreemdelingen, om te worden 'überfremdet', die in het huidige tijdsgewricht zo significant is. In het uiten of verspreiden van de muren van angst speelt vooral taal een zeer belangrijke rol. We leven in een wereld van geschreven en ongeschreven regels en gedragingen, en in die wereld is de taal een

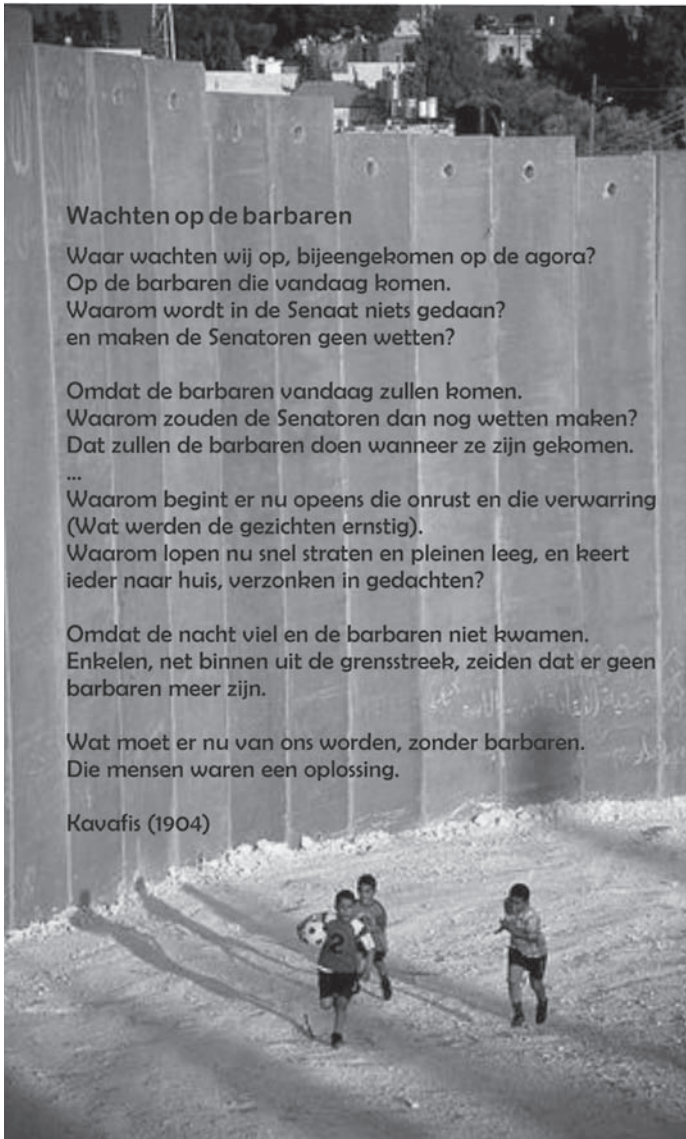

Unheimlichkeit

Die drempelvrees is functioneel voor de constructie van een zelf, maar de balans is precair, de vrees kan namelijk ook ontwrichtend werken. Dat gebeurt als gevreesd wordt dat de buitenwereld de binnenwereld overneemt. Op dat moment is de drempel niet hoog genoeg. Volgens de psychoanalyticus en filosoof Jacques Lacan moet de constructie van deze angst verklaard worden vanuit een gevoel overweldigd en overspoeld te worden door naamloze 'anderen' die dreigen de bestaande en vertrouwde wereld te ontkennen, te laten verdwijnen. De instroom van anderen wordt als overweldigend ervaren wanneer er een tekort aan ruimte is voor het definiëren van het zelf, een tekort aan ruimte om de eigen verlangens te realiseren. Voor Lacan is het menselijk tekort een verlangen dat principieel oneindig en onvervulbaar en tegelijk ook noodzakelijk is. Maar wanneer dit tekort ontbreekt is er angst. In navolging van Freud zou gesproken kunnen worden van 'unheimlichkeit'; het wordt iemand ongemakkelijk en het bekende wordt vreemd. Volgens Lacan, zelf een leerling van Freud, overheerst het gevoel dat de ruimte ontbreekt om de eigen identiteit zelf vorm te geven. Dan is het lege huis van het Zelf gevuld door Anderen. Op het moment dat de dreiging groter wordt, is een veel toegepaste strategie de dreiging proberen te stoppen. De klassieke overlevingsstrategie is

geleidingsmechanisme. Taal, of beter gezegd communicatie, leidt onze sociale relaties met anderen. Woorden en begrippen krijgen hun betekenis in de context van het geheel aan regels waarbinnen zij worden gebruikt. Volgens deze redenering, die een belangrijke plaats inneemt in het werk van Lacan, is de kracht van ruimtelijke begrippen in communicatie enorm. Typerend voor de angst voor vreemdelingen is dat wordt gesproken van stromen, hordes, massa's en zelfs tsunami's, waar dijken tegen moeten worden opgeworpen om niet overstromd en overspoeld te worden. De materiële uitingsvorm van het opwerpen van muren kent vele gedaanten, variërend van een woud van regels, tot en met beton.

Gemeenschappelijk aan deze materiële invullingen van muren is dat het wachten op de vermeende barbaren, zoals verwoord door de Griekse dichter Kavafis, een instrument zijn in het verlangen de eigen gemeenschap te behouden. De opgeworpen muur wordt een dragende muur. Of de angst voor de 'barbaren' stoelt op een maatschappelijke realiteit is op dat moment eigenlijk niet eens meer van belang. Het gaat er om wat er wordt geloofd en op welke manier er wordt gehandeld. Dan geldt: wie vertelt er het meest geloofwaardige verhaal? Wie kan de veranderingen in de sociale omgeving van mensen zo duiden dat dit een geloofwaardig en consistent verhaal wordt? En zoals zo vaak blijken

Wachten op de barbaren

Waar wachten wij op, bijeengekomen op de agora?
Op de barbaren die vandaag komen.
Waarom wordt in de Senaat niets gedaan?
en maken de Senatoren geen wetten?

Omdat de barbaren vandaag zullen komen.
Waarom zouden de Senatoren dan nog wetten maken?
Dat zullen de barbaren doen wanneer ze zijn gekomen.

...
Waarom begint er nu opeens die onrust en die verwarring
(Wat werden de gezichten ernstig).
Waarom lopen nu snel straten en pleinen leeg, en keert
ieder naar huis, verzonken in gedachten?

Omdat de nacht viel en de barbaren niet kwamen.
Enkelen, net binnen uit de grensstreek, zeiden dat er geen
barbaren meer zijn.

Wat moet er nu van ons worden, zonder barbaren.
Die mensen waren een oplossing.

Kavafis (1904)

eenvoudige verhalen eerder te bekijken dan de meer complexe. Eén van de meest tot de verbeelding sprekende acties van de laatste jaren die de unheimlichkeit tegen wilde gaan was gericht tegen arbeidsmigranten uit nieuwe lidstaten van de Europese Unie. In de aanloop naar de uitbreiding van de EU met Polen, Tsjechië en acht andere landen in mei 2004 kondigden de meeste West-Europese lidstaten aan de arbeidsmarkt gesloten te houden voor Oost-Europeanen. Deze maatregelen waren een gevolg van een maatschappelijke angst voor grote, mogelijk zelfs massale, aantallen mensen die na de toetreding van hun land tot de EU richting West-Europa zouden gaan. In discussies op verschillende politieke fora werd de eigen arbeidsmarkt na de uitbreiding voorgesteld als 'overspoeld' door deze arbeidsmigranten. In de discussies werden Poolse loodgieters en andere Oost-Europeanen gelabeld als ongewenste vreemdelingen door veelvuldig gebruik van stigmatiserende uitspraken en ruimtelijke metaforen. Voormalig kamerlid JoãoVarela van de Lijst Pim Fortuyn spande de kroon: "Gedreven door een uitzichtloze situatie in eigen land en de hoop op een vorstelijk inkomen hier zullen werknemers massaal naar het Westen trekken. Het is net als met water dat altijd naar het laagste punt stroomt. Toevallig is Nederland het laagste land van Europa, dus wij kunnen onze borst nat maken. Als de golf een vloedgolf blijkt te zijn,

MUREN

Zonder omzichtigheid, zonder medelijden, zonder schaamte
bouwden ze dikke en hoge muren om mij heen.

Nu zit ik hier en ben wanhopig. Ik kan nergens
anders aan denken: dit lot verteert mijn geest,

want veel dingen had ik buiten nog te doen.
Waarom heb ik niet opgelet toen ze de muren bouwden?

Maar ik hoorde nooit enig gerucht, lawaai van bouwers.
Onmerkbaar sloten ze mij van de wereld buiten af.

Kavafis, 1896

dan zijn wij te laat, omdat wij verzuimd hebben om passende maatregelen te nemen door een kanaal te graven en dijken te bouwen."

In deze periode werden diverse onderzoeken naar de risico's van een open arbeidsmarkt naar buiten gebracht. Vaak leverden die risicoschattingen indrukwekkende aantallen op, zeer geschikt materiaal voor vette krantenkoppen en verhitte debatten tussen voor- en tegenstanders. In feite was ook hier sprake van angustia in de meest letterlijke zin van het woord.

Het overweldigt je, grijpt je bij de keel en het laat je geen ruimte meer.

Het is evident dat de bescherming die een gemeenschappelijke muur kan bieden een bedreiging voor de buitengesloten anderen kan zijn. De vermeende barbaren van vandaag zijn de gelukszoekers en illegale migranten. Met name voor de laatstgenoemden zijn de opgetrokken muren inmiddels letterlijk dodelijke hekken. En als ze al er in slagen het kat- en muisspel aan de grenzen te overleven, dan worden ze 'opgevangen' in detentiecentra onder vaak erbarmelijke omstandigheden.

Deze acties tegen illegale migranten staan niet los van de arbeidsmarkt-situatie en de ervaringen met arbeidsmigranten in het recente verleden. Ze hebben een duidelijke economische en politieke achtergrond. De meerwaarde van een psychoanalytische bril is dat de verklaring van deze uitsluiting niet enkel wordt gezocht in sociaal-economische ongelijkheid en historische gebeurtenissen, maar ook in purificatiedrang van de sociaal geconstrueerde menselijke psyche.

Angst kent vele ruimtelijke gezichten.

Revolutionary Road en detentiecentra

De bescherming die een gemeenschappelijke muur kan bieden kan paradoxaal genoeg ook een bedreiging voor het zelf-zijn. De drempel wordt op dat moment hoger dan goed voor je is. Een treffend voorbeeld van zo'n bedreigende muur is de verfilming van het boek *Revolutionary Road* van Richard Yates, met in de hoofdrollen Kate Winslet en Leonardo DiCaprio. Hierin probeert een vrouw vergeefs te ontsnappen aan het beklemmende voorstedelijke Amerika van de jaren vijftig. Na een mislukte carrière als actrice is zij veroordeeld tot het leiden van een, voor haar, veel te passief, voorspelbaar en eentonig leven binnenshuis. De uitzichtloosheid van haar situatie drijft haar uiteindelijk tot een wanhoopsdaad: ze komt om het leven bij een poging om zelf abortus te plegen.

Een ander voorbeeld zijn de vele jonge vrouwelijke migranten die werken als hulp in de huishouding of verzorgende van kinderen of oudere inwonende familieleden in Duitsland en Italië. In een recent onderzoek beschrijven migratiedeskundigen Iordanis Psimmenos en Koula Kassimati dat hoewel migratie voor deze vrouwen op zich een bevrijding kan betekenen, hun sociale isolement soms schrijnend is. Net als Kate Winslet in *Revolutionary Road* brengen zij het grootste deel van hun dag door in huis, met dezelfde gevoelens van benauwdheid tot gevolg.

Nog een voorbeeld van de bedreigende muur is de eerder genoemde detentiecentra voor migranten. Deze migranten worden opgesloten om een nationale gemeenschap te beschermen tegen illegaliteit. Voor deze mensen wordt deze opsluiting hoe dan ook als zeer beklemmend ervaren. Zo blijkt dat één van de belangrijkste doodsoorzaken van migranten zonder papieren niet dood door verdrinking door het omslaan van een boot is, of verstikking door het gebrek aan lucht in een vrachtauto waarin ze meereizen. Het is dood door zelfdoding. De wens te willen vluchten, te willen slagen als migrant komt hard in botsing met de beslissing om teruggestuurd te worden. De muren van een detentiecentrum zijn voor hem of haar muren van schaamte, verlies en angst die ondraaglijk kunnen worden.

De drie genoemde voorbeelden zijn illustraties van wat feministische geografen ook wel 'containment stories' noemen. Deze verhalen van opsluiting vertellen in de eerste plaats over het belang van machtsverhoudingen, patriarchale in het geval van *Revolutionary Road* en nationale in het geval van migranten. De gevangenis muren zijn in feite de belichaming van deze machtsrelaties. Maar daarnaast laten deze muren ook zien dat de sociale constructie van een bepaalde identiteit

van iemand op zo'n manier geïnternaliseerd kan worden dat het soms een ondraaglijke lotsbestemming wordt.

Angst kent vele ruimtelijke gezichten. De etymologie van het woord leert ons dat angst met een engte, een benauwdheid te maken heeft. De oorzaak van die ruimtelijke vernauwing is niet altijd direct aanwijsbaar of benoembaar. In tegenstelling tot angst voor spinnen en slangen is de unheimlichkeit voor het onbekende vaak naamloos. Het is eerder een sluimerende ongerustheid, die vrij plotseling kan uitgroeien tot een morele paniek van nationale proporties, zoals het geval was met de arbeidsmigranten uit Oost-Europa of 'illegalen' uit Afrika. Het aanwezige gebrek aan benoembaarheid geeft mensen met opvattingen over identiteiten de ruimte om een (politieke) strijd te voeren: over het vertellen en doen laten geloven van het meest dominante verhaal. En in die verhalen krijgt angst haar naam: oproer-kraaiers, asielzoekers, Poolse loodgieters – of wie op zo'n moment ook maar de mythe van de gemeenschap bedreigt. Het opsluiten of uitsluiten van deze zelfbenoemde barbaren is bedreigend voor die anderen zelf maar kan ook, bij een teveel aan 'heimlichkeit', mensen de zelfbeschikking ontnemen over de balans tussen drempelvrees en ontwikkeling. De opgeworpen muren kunnen uiteindelijk zelfs zo beklemmend of repressief werken dat iemand geen uitweg meer ziet dan het doden van het beklemd zelf. Het zijn de spreekwoordelijke muren van angst die dan op je afkomen. Het is aan onszelf, de politiek in het bijzonder, om ervoor te zorgen dat drempelvrees geen muur van angst wordt.

Roos Pijpers (r.pijpers@fm.ru.nl) en Henk van Houtum (h.vanhoutum@fm.ru.nl) zijn beiden verbonden aan het departement Sociale Geografie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Henk is er het hoofd van het Nijmegen Centre for Border Research, waar ook Roos voor werkt.

De foto's achter de gedichten zijn gemaakt door Esther Hertog (<http://www.esthertog.com>)

Literatuurselectie

Gallagher, C. (2002) *The Seminar of Jacques Lacan X: Anxiety*. Londen: Karnac Books.

Psimmenos, I. & Kassimati, K. (2006) *Polish Workers and Flexible Service Work*. In: A. Triandafyllidou (Ed.) *Contemporary Polish Migration in Europe: Complex Patterns of Movement and Settlement*. Lewiston: The Edwin Mellen Press, pp. 291-319.

Sennett, R. (2008) *The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life*. New Haven: Yale University Press.

Theoharis, T. (2001) *Before Time Could Change Them: The Complete Poems of Constantine P. Cavafy*. Orlando: Harcourt.

Van Houtum, H. & Pijpers, R. (2007) *The European Union as a Gated Community: The Two-faced Border and Immigration Regime of the EU*. *Antipode* 39, nr. 2, pp. 291-309.

Žižek, S. (2006) *How to Read Lacan*. New York: W.W. Norton.